

ТРУДНОЩІ ПЕРЕДАЧІ ШЕКСПІРОВОЇ
ГРИ СЛІВ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ МОВАМИ

Гра слів — одна з найбільш характерних стилістичних особливостей творів англійської літератури Єлизаветинської епохи, засіб, який Шекспір довів до досконалості. «Гра слів», — пише А. Федоров, — входить у загальну систему надзвичайно багатих мовних засобів Шекспіра і серед них грає не маловажну роль. Відтворення її в перекладі — аж ніяк не формалістична розкіш, а шлях до пізнання даного твору в усій його повноті¹.

Проте передача гри слів у перекладі на будь-яку мову — справжня головоломка для кожного перекладача, особливо для перекладача з англійської на слов'янську. Омонімічне співвідношення коренів слів і способи словотворення настільки різні в цих двох типах мов, що Шекспірову гру слів майже неможливо відтворити за допомогою лексичних одиниць оригіналу.

Правда, і в мовах, споріднених з англійською, не завжди вдається знайти повну відповідність гри слів оригіналу; навіть такі видатні німецькі перекладачі творів Шекспіра, як Август Шлегель і Людвіг Тік, залишили деякі каламбури неперекладеними. Але їх завдання набагато легше. В німецькій мові існують омоніми з такими самими або подібними коренями, як і в англійській мові. Завдяки цьому вдається відтворити не тільки зовнішню подібність даних слів, але й зберегти їх значення, тобто повністю і безпосередньо передати дотеп оригіналу. Візьмімо, наприклад, гру слів з комедії Шекспіра «Приборкання норовливої»:

«Widow. And now you know my meaning.

Katharina. A very mean meaning.

Widow. Right, I mean you.

Katharina. And I am mean, indeed, respecting you².

Тут для гри слів використані дієслово mean («мати на думці»), одностовучий прикметник mean («синький», «спідлий») та іменник meaning («думка»). В німецькій мові існують відповідні слова: meinen, gemein, die Meinung. Тому Л. Тік мав можливість відтворити каламбур за допомогою тих самих лексичних одиниць:

¹ А. Федоров. О художественном переводе. Л., 1941, стр. 231.
² W. Shakespeare. The Taming of the Shrew, V. 2. (30—33).

«Witwe. Das war's, was ich gemeint.
Katharina. So war's gemein gemeint.
Witwe. Ja, denn Euch meint' ich.
Katharina. Ich wär' gemein, gäb' ich noch acht auf Euch»³.

У слов'янських мовах при передачі цього місця виникають величезні труднощі. Як зберегти водночас зміст діалогу і гру слів? Деякі перекладачі звертають всю свою увагу тільки на зміст, відмовляючись від гри слів, інші намагаються в першу чергу передати гру слів, використовуючи слова з іншим значенням. Іван Кочерга пішов першим шляхом, перекладаючи це місце так:

«Вдова. Тепер відома думка ва моя!

Катаріна. Низька це думка!

Вдова. Бо вона про вас.

Катаріна. Ну, ви у цім мене перевершили!»⁴

Тут немає й сліду гри слів. П. Куліш пробував передати ушпливисті цих реплік за допомогою іронії. У його перекладі перекликаються слова «розумна», «розум», «міркувати»:

«Удова. Отсе вам розгадка.

Катаріна. Яка розумна!

Удова. Бо розумом про вас я міркувала.

Катаріна. А лучше б вам про себе міркувати»⁵.

Російська перекладачка А. І. Курошева підійшла до перекладу цього місця інакше; відступаючи від оригіналу, вона наголошує на гри слів «счет», «расчет», «насчет»:

«Вдова. Вот говорила я насчет чего.

Катаріна. Расчет ваш жив.

Вдова. На ваш прошлась я счет.

Катаріна. На этот счет меня вы превзошли»⁶.

Хоч гра слів тут збережена, проте діалог виходить досить безбарвним.

Польський перекладач Й. Пашковський також бере за основу слова одного кореня:

«Pani Dorota. To rozumiałam, pani.

Katarzyna. Rozumienie

Dość nierozumne.

Pani Dorota. Bo dotyczy pani.

Katarzyna. Byłabym, w rzeczy samej, nierozumna,

Gdybym zważała na waćpanią»⁷.

Жоден з наведених прикладів не дорівнює німецькому перекладові; в одних міняється зміст, в інших зникає гра слів.

А ось інший приклад з комедії «Багато галасу з нічого»:

«Beatrice. ...By my troth, I am exceeding ill: heigh-ho!

Margaret. For a hawk, a horse, or a husband?

Beatrice. For the letter that begins them all, H.»⁸.

Для гри слів Шекспір використав назву літери «H», яка за часів Шекспіра вимовлялася так само, як слово ache («біль»). До речі, такий засіб зустрічається і в інших Шекспірових комедіях; наприклад, у ко-

³ W. Shakespeare. Sämtliche dramatische Werke in 12 Bänden, Bd. I. Übersetzt von Schlegel und Tieck. Stuttgart, 1891, S. 67—68.

⁴ В. Шекспір. Вибрані твори в двох томах, т. 2, К., 1952, стор. 270.

⁵ В. Шекспір. Приборкана гоструха. Переклад П. А. Куліша. Львів, 1900, стор. 104.

⁶ В. Шекспір. Избранные произведения. Гослитиздат, 1950, стр. 97.

⁷ W. Szekspir. Dzieła dramatyczne, t. 2. PIW, Warszawa, 1958, str. 391.

⁸ W. Shakespeare. Much Afo About Nothing, III. 4. (49—52).

меді «Дванадцята ніч» гра слів ґрунтується на однаковій вимові літери «l» та слова eye — «око», в комедії «Даремні зусилля кохання» — на однозвучності літер «l» і «u» та займенників «l» — «я» і you — «ви», «ти».

При перекладі цього місця Л. Тік дуже вдало використовує для гри слів німецьку літеру W, однозвучну зі словом Weh («горе»):

«Beatrice. Ach! Wenn mir nur jemand Rat wüßte!
Margareta. Zu einem Wildfalken, Wallach oder Werber?
Beatrice. Für das, womit sie alle anfangen, für mein Weh!».

Зате в українському чи російському алфавіті даремно шукати літери, назва якої була б подібна до слова зі значенням, відповідним до змісту оригіналу. Ось чому дотепер, захований у цьому діалозі, зовсім утрачений, коли перекладачі відтворюють тільки зовнішній вигляд фрази. В українському перекладі І. Степенко це місце виглядає так:

«Маргарита. За ким це ви так зітхаєте? За кречетом, за конем чи за краснем?
Беатріче. За літерою «К», якою починаються всі ці слова»¹⁰.

Цим самим принципом керується Т. Л. Шенкіна-Куперник: «Маргарита. О чем этот вздох? О соколе, о скакуне или о супруге?»

Беатріче. О букве «С», с которой начинаются все эти слова»¹¹.

І польські перекладачі Я. Каспровіч та Л. Ульріх підбирають слова, що починаються з однієї літери (oszy, oltarz, oboje).

Цікавий, хоч дуже вільний варіант перекладу цього місця пропонує М. Рудницький, використовуючи літери українського алфавіту «Ц» і «Т», які вимовляються так само, як займенники «це» і «те»; принцип, на якому побудована гра слів оригіналу, тут збережений, та зміст заґрунтований:

«Маргарита. На що ви чекаєте? На царевича, цілунок... чи на танцюриста?»

Беатріче. На ці на т (на це і на те)»¹².

У Шекспіра Беатріче передає свій сумний настрій, а в перекладі створюється протилежне враження. Проте треба визнати, що даний варіант справді дотепний і винахідливий.

Основою для гри слів у творах Шекспіра дуже часто служить конверсія, тобто слово використовується у функціях різних частин мови без зміни його форми. Такого явища немає в німецькій і слов'янських мовах. Зате в німецькій мові набагато легше перетворювати іменники в дієслова і дієслова в іменники за допомогою префіксів і суфіксів (наприклад, der Klatsch — klatschen, das Mehl — vermehlen, meinen — die Meinung) або навіть і без них (wissen — das Wissen). Перекласти на слов'янські мови гру слів, основу на конверсії, надзвичайно важко, особливо тоді, коли іменники вживаються у функції дієслова, як, наприклад, у такому діалозі з історичної хроніки «Річард II»:

«Bolingbroke. My gracious uncle! —
York. Tut, tut!
Grace me no grace, nor uncle me no uncle»¹³.

¹⁰ W. Shakespeare. Sämtliche dramatische Werke in 12 Bänden, Bd. 7, S. 111.

¹¹ В. Шекспір. Вибрані твори в двох томах, т. 2, стор. 483.

¹² М. Рудницький. За повнокровного Шекспіра. Наук. зап. Львів. ун-ту, т. XXX, вип. 1, 1955, стор. 8.

¹³ W. Shakespeare. King Richard II, II, 3. (85—86).

Цей діалог перекладений на польську мову С. Козьмяном так:

«Bolingbroke. Mój miłościwy mości stryju...»

York. Hola! Nie mość mnie mością, nie stryjaszkuj stryjem»¹⁴.

В російському перекладі Мих. Донської відтворено це місце іншими засобами, не утворюючи дієслів від російських іменників:

«Болінгброк. Мой добрый дядя!...»

Йорк. Слушать не хочу!

К тебе не добрый и тебе не дядя!»¹⁵.

Не менші перепони виникають перед перекладачами і тоді, коли в оригіналі гри слів лежить кореневе слово і похідні від нього, тоді як способи словотворення не мають собі відповідних у слов'янських мовах. Візьмемо репліку з комедії «Приборкання норовливої», де гра слів побудована на словах figure («фігура») і disfigure («спотворювати»):

«Gumio. ... I'll tell you what, sir, an she stand him but a little, he will throw a figure in her face and so disfigure her with it that she shall have no more eyes to see withal than a cat»¹⁶.

Л. Тік з успіхом використовує німецькі слова Figur і defiguriert. Але як перекласти це співвідношення слів, наприклад, українською мовою? І. Кочерга перекладає наведену репліку так:

«Грум'ю. ... Скажу вам, синьйоре, якщо вона бодай трохи буде йому суперечити — він вліпить таку фігуру їй в обличчя, що її власна фігура від цього дуже постраждає, і виглядатиме вона не краще від сліпого кошеняти»¹⁷.

Аналогічно робить П. Куліш, а також А. І. Курошева, хоч у російській мові можна було б зіставити вирази «образ» і «обезобразить».

Особливо важке завдання перекладачів у тих випадках, коли в гру слів входять фразеологічні звороти, притаманні англійській мові. Шекспір іноді утворює каламбури, зіставляючи фразеологічні звороти з окремими словами, що входять у їх склад, або з їх омонімами. Наприклад, характерний англійський вираз «fast and loose» («негадійний») і однозвучні слова fast («спостити») і loose («вільний») послужили Шекспірові основою для гри слів у другій сцені першої дії комедії «Даремні зусилля кохання», де блазень, якого засудили на тиждень посту, пробує вирватися від кари:

«Costard. Let me not be pent up, sir; I will fast, being loose.»

Moth. No, sir; that were fast and loose: thou shalt to prison»¹⁸.

Хоч у мові перекладу порівняно легко знайти еквівалент фразеологічного звороту, проте зовсім неможливо зіставити цей еквівалент з окремими словами, що входять у склад оригінального звороту, причому так, щоб хоч наближено передати думку оригіналу. Тому недивно, що в перекладі Ю. Корнеева немає такого яскравого каламбуру, як в оригіналі. Тут тільки перебиваються вирази «на волю», «по своїй волі»:

«Башка. Не велите меня запырять, сударь. Я предпочитаю поститься на воле.»

Мотылек. Ну нет, сударь. Кто же по своей воле на хлеб и воду сядет. Тебя посадят в тюрьму»¹⁹.

¹⁴ W. Tarnowski. O polskich przekładach dramatów Szekspira. Kraków, 1914, str. 3.

¹⁵ У. Шекспір. Полное собрание сочинений в 8 томах, т. 3. «Искусство», М., 1960, стр. 453.

¹⁶ W. Shakespeare. The Taming of the Shrew, I, 2. (111—114).

¹⁷ В. Шекспір. Вибрані твори в двох томах, т. 2, стор. 192.

¹⁸ W. Shakespeare. Love's Labour's Lost, I, 2. (148—151).

¹⁹ У. Шекспір. Полное собрание сочинений в 8 томах, т. 2, стр. 413.

В перекладі Л. Тіка також не відтворений специфічний характер оригінального каламбуру; гра слів побудована не на основі розчленування фразеологічного звороту, якому і в німецькій мові немає прямого відповідника, а шляхом зіставлення звичайних омонімів: дієприкметника gefaßt (від дієслова fassen — «схоплювати») і прикметника gefaßt («готовий»). Гра слів підсилена подібним звучанням слів faßt, gefaßt, fasten:

«S ch ä d e l. Faßt mich nur nicht an! Ich will gefaßt sein, zu fasten, wenn Ihr mich losfaßt.

M o t t e. Los und gefaßt zugleich? Mein Freund, du mußt ins Gefängnis»²⁰.

А ось ще один приклад гри слів, у якій фразеологічний зворот «to sell for a song» («спродати за безцінок») зіставлений з дієсловом sing («співати»). Цю гру слів зустрічаємо у другій сцені третьої дії комедії «Все добре, що добре кінчається»:

«C l o w n. Why, he will look upon his boot and sing; mend the ruff and sing; ask questions and sing; pick his teeth and sing; I know a man that had this trick of melancholy sold a goodly manor for a song»²¹.

Мих. Донської знайшов у російській мові вдалу аналогію для цього зіставлення:

«Ш у т. А как же? Он смотрит на свой сапог — и насвистывает, поправит на нем отворот — и насвистывает, спросит что-нибудь — и насвистывает, ковыряет в зубах — и насвистывает. Я знал одного меланхолика, который так любил музыку, что провистал все родовое имя»²².

У цьому перекладі влучно відтворений шекспірівський дотеп.

Розглянуті приклади показують, що передача Шекспірової гри слів у перекладі на слов'янські мови — справа надзвичайно складна. Однак численні безсумнівні успіхи у відтворенні гри слів не поступаються перекладам відповідних місць на німецьку мову, іноді навіть їх перевершують.

Наведемо уривок з відомої розмови, насиченої каламбурами, якою починається комедія «Віндзорські жартівниці»:

«S l e n d e r. I may quarter, coz.

S h a l l o w. You may, by marrying.

E v a n s. It is marrying indeed, if he quarter it»²³.

Дотеп ґрунтується на зіставленні двох іменників: marrying («одруження») і marring («пошкодження», «псування»). В перекладі Т. Л. Шепкіної-Куперник збережений і зміст дотепу, і сама гра слів:

«С л е н д е р. А я могу занять одну из частей щита?

Ш е л л о у. Можешь, когда вступишь в брак.

Э в а н с. Тогда ваш герб, действительно, станет бракованным»²⁴.

Цей переклад набагато кращий, ніж німецький переклад Л. Тіка, який, шоправда, створив каламбур, але значно відступив при цьому від змісту оригінального тексту:

«S c h m ä c h t i g. Ich könnte mir noch mehr Quartiere anschaffen, Vetter.

S c h a a l. Das könntet Ihr auch durch eine Vermählung.

²⁰ W. Shakespeare. Sämtliche dramatische Werke in 12 Bänden, Bd. 2, S. 14.

²¹ W. Shakespeare. All's Well that Ends Well, III. 2. (6—9).

²² У. Шекспир. Полное собрание сочинений в 8 томах, т. 5, стр. 525.

²³ W. Shakespeare. The Merry Wives of Windsor, I. 1. (21—23).

²⁴ В. Шекспир. Избранные произведения, стр. 385.

E v a n s. Was wollt Ihr tann mit dem Mehl im Quartier? Vermehlt Euch lieber in der Mühle»²⁵.

Хоч зіставлення слів Vermählung («одруження») — vermehren («молоти на муку») само по собі дотепне, проте воно зовсім не передає Шекспірової думки, тоді як в каламбурі Т. Л. Шепкіної-Куперник ця думка передана чітко і лаконічно.

У радянських перекладах знаходимо все більше і більше таких вдалих розв'язань. Проте слід зауважити, що відтворення гри слів у перекладі в жодному випадку не повинне стати самоціллю; правильне відтворення думки оригіналу важливіше, ніж гра слів будь-якою ціною. Тому при розв'язанні цього питання у кожному окремому випадку надзвичайно важливо, як підкреслює А. Фьодоров, «щоб перекладач був художньо свідомий, щоб він у повній мірі володів технікою свого мистецтва і правильно оцінював значення можливостей, які перед ним виникають, щоб відбір елементів був строго мотивований, а неминуча неточність мала художнє і мовне виправдання»²⁶.

Отже, досвідчений переклад, який добре розуміє оригінал та зуміє, як радить К. Чуковський, «пронятися характером автора, якого він відтворює»²⁷, повинен завжди відчувати граніцу, за якою відтворення дотепу «через силу» тільки псує, а не збагачує переклад.

D. M. VAVRYNIUK

THE DIFFICULTIES OF TRANSLATING SHAKESPEARE'S WORD-PLAY INTO SLAVONIC LANGUAGES

S u m m a r y

Word-play (pun) belongs to the most characteristic features of Shakespeare's style and therefore it is very important to reproduce it in translation. This is a very difficult task for the translators of Shakespeare's plays into any language, and especially so for the translators into Slavonic languages in which the word roots and the ways of word-building greatly differ from those met with in English. In this respect the translators into Germanic languages are in a better position having at their disposal groups of homonyms with similar or even the same roots as those used in the original.

Examples of the translation of various kinds of Shakespeare's puns into German and several Slavonic languages are analyzed to prove that translating them into Slavonic languages, though considerably more difficult than that into German, is not utterly impossible. The correct translation of puns depends primarily on the translator's skill and resourcefulness, and not on the advantages of the language only. The translator, however, should never sacrifice the essence of the author's thought for the sake of reproducing a pun.

²⁵ W. Shakespeare. Sämtliche dramatische Werke in 12 Bänden, Bd. 7, S. 4.

²⁶ А. Федоров. Приемы и задачи художественного перевода. В кн.: К. Чуковский, А. Федоров. Искусство перевода. «Academia», Л., 1930, стр. 228.

²⁷ К. Чуковский. Высокое искусство. М., 1941, стр. 36.